

“ДЕВОНУ ЛУҒАТИ-Т-ТУРК” ҚЎЛЁЗМАСИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

РУСТАМИЙ САЛИМАХОН

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. Мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари қўлёзмасига хос хусусиятлар баён қилинган ва асарнинг арабча матни тиклашда Аҳмад Рифъат таҳрирлари кўрсатилган.

Таянч сўз ва иборалар: қўлёзма, тузатишлар, луғат.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности рукописи произведения “Диван лугат ат-турк” и приводятся некоторые редакционные поправки, введенные в текст Ахмедом Рифатом, издателем словаря Махмуда Кашгари.

Опорные слова и выражения: рукопись, редакционные поправки, словарь.

Summary. The paper is devoted to the textual analyses of the manuscript and typographical edition of the corrections introduced into the texts by Ahmed Rifat editor of the dictionary by Mahmud Kashgari.

Keywords and expressions: manuscript, typographical editions, dictionary.

Маълумки, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари туркшуносликка оид энг қадимий манба ҳисобланади. Бу асар туркий сўзларнинг арабча изохли луғати бўлиши билан бирга унда туркий тиллар ҳақида киёсий-тарихий маълумот берилган ҳамда уларнинг график, фонетик, морфологик хусусиятлари баён қилинган. Асар ўзбек тили грамматикаси тарихи ва ўзбекча сўзлар этимологиясини тадқиқ қилишда асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу асари бизгача ягона қўлёзма ҳолида етиб келган. Ҳозир бу қўлёзма Истанбулдаги Миллат кутубхонасида, Али Амирий фондида 4189 рақами билан сақланмоқда.

“Девону луғати-т-турк” қўлёзмаси 664 ҳижрий йил 27 шаввол, милодий 1266 йил 1 августда Маҳмуд Кошғарийнинг дастхатидан кўчирилган. Қўлёмани кўчирган хаттот Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абулфатҳ ас-Савий, кейинчалик ад-Дамашқийдир. Қўлёзма 319 варақдан иборат. Ҳар бир варақда ўн етти сатр бор. Қўлёманинг биринчи варақ “а” бетидан китоб эгаларидан бири томонидан ёзилган сўзбоши бор. Бунда у китобнинг туркманчага тўғри келмаслигини ва ўзининг турк юртларидан келган одамлардан китоб ҳақида сўраганини гапиради. Шундан маълумки, китоб эгасининг ўзи ҳам, китобни

кўрган кишилар ҳам туркчани яхши билмаган ва луғатнинг мазмунига тушунмаган.

“Девону луғати-т-турк”нинг матни қўлёманинг иккинчи варақ “а” бетидан басмаладан сўнг қуйидаги сўзлар билан бошланган:

الحمد لله ذي الفضل الجزيل و الصنع الجميل الذي ارسل
جبريل على تبيان و تفضيل إلى محمد بتتزيل.

Таржимаси: Муҳаммадга китоб билан баён ва тафсилини шарҳ қилиш учун Жаброилни индирган беадад фазл, гўзал санъат соҳиби бўлмиш Тангрига ҳамд.

Асар шу сўзлар билан тугайди:

و الحمد لله أبدا والصلاة على رسوله سرمداً و على آله
أجمعين.

Таржимаси: Тангрига абадий олқишлар бўлсин. Унинг элчисига ва у (элчи)нинг авлодига Тангрининг чексиз раҳмати ёғсин.

Кейин қуйидаги колофон келади:

فرغ من تعليقه العبد الفقير الى الله تعالى محمد بن ابي بكر
بن ابي الفتح الساوى ثم الدمشقى عفا الله تعالى عنه يوم الاحد
السابع و العشرين من شوال سنة اربع و ستين و ستمائة من
نسخة هي بخط مؤلف الكتاب يقول في آخره ما صورته: ابتدئ
بالتأليف في غرة جمادى الاولى من سنة اربع و ستين و ثم بعد
تنقيح و تهذيب و تحرير اربع مرات يوم الاثنين العاشر من
جمادى الآخرة من سنة ست و ستين و اربع مائة و لا حول و لا
قوة الا بالله العلي العظيم و هو حسبنا و نعم الوكيل.

Таржимаси: Улуг Тангрининг фақир қули совалик, кейин дамашқлик Муҳаммад ибн Абу-

бақр ибн Абуфатҳ – Тангри уни кечирсин – китоб муаллифи хати билан ёзилган нусхасидан кўчиришни 664 йил шавваол ойининг йигирма еттисидида якианба куни тугатди. У (китоб) охирида шундай дейди: “Китобни 464 йил жумада-л-у:ла: ойининг бошида ёзишни бошлаб, тўрт марта ёзиб, тузатиб ва таҳрир қилиб, 466 йил жумада-л-а:хирнинг ўнинчисидида душанба куни тугатдим”. Юксак, буюк Тангридан ўзада қудрат ва куч йўқдир ва унинг ўзи бизга етарлидир. У энг яхши вакилдир.

Кўлөзма насх хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Айрим ёзувлар учун қизил сиёҳ ишлатилган. Бундай ёзувлар тиниш белгилари ўрнида қўлланган шакллар, халифага бағишлов, ажратиб кўрсатилиши лозим бўлган ҳарфлар, тўртинчи саҳифадан ўн иккинчи саҳифагача бўлган туркий сўзлар, قال – қа:ла, مثل – масал каби араб сўзларидир. Булардан ташқари, ўн иккинчи бетнинг олтинчи қаторидан бошлаб изоҳланаётган туркий сўзлар ва туркий жумлаларнинг устига ҳам қизил чизик тортилган. Олтинчи саҳифадаги араб ҳарфлари ва саккизинчи саҳифадаги уйғур ёзуви, қирқинчи ва қирқ биринчи саҳифалардаги ўғуз тамғалари ҳам қизил сиёҳда ёзилган.

Асар матни тўлиқ. “Девону луғати-турк”ни биринчи марта нашр қилдирган Аҳмад Рифъат ва таржимон Бесим Аталай матндаги хато ва камчиликларни тузатишга ҳамда айрим жойларни қайта тиклашга ҳаракат қилдилар.

Кўлөзма куйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

– Кўп ҳолларда та:’ марбутанинг нуқталари тушиб қолган. Масалан, سنة – *сина-тун*, المشهورة – *ал-маишху:рату*, الصورة – *ас-су:рату*, الصلبة – *ас-сулбат*, الأصلية – *ал-ъарабиййату*, العربية – *ал-’аслиййату*, الركة – *ар-риккату*, الخاقانية – *ал-ха:қа:ниййату*¹.

– Кўп ҳолларда васла тушиб қолган. Аҳмад Рифъат уларни қайта тиклаган. Масалан, الخشب

ال-хашабу-л-муснадату (130, 39), باب ألسداسي, ققع الجمد – *қутиға-л-жамду*, باب السداسي – *ба:бу-с-суда:сий-йи*².

– Ҳамзадан ва йа:’ ҳарфидан олдин келган алиф устига мадд қўйилган. Аҳмад Рифъат уларни тушириб қолдирган. Масалан, زاء – *ал-лассماء*, انشاء – *за:й*, زاي – *за:й*, زاء – *за:й*, انشاء – *за:й*, ابتداء – *ал-асма*, ابتداء – *ал-асма*³.

– Ҳамза учун марказ вазифасида нуқтали йа:’ ишлатилган. Масалан, طائر – *та:’ир*⁴.

– Баъзан ҳозирги-келаси замон феълларидаги жинсни фарқловчи ”йа:” ва ”та:” олд кўшимчаларининг нуқталари тушиб қолган. Масалан: يراش *йура:қишу*⁵ сўзида.

– Чўзиқликни ифодалаш учун ”алиф”дан олдин фатҳа, ”йа:” ҳарфидан олдин касра белгиси қўйилган. Масалан: الفرار – *ал-фира:р*, الإنسان – *ал-инса:н*, الخيلة – *ал-хи:лату*⁶, جامع – *жа-ми:ъ*⁷ сўзларида. Бундай белги тушиб қолган жойларни Аҳмад Рифъат қайта тиклаган.

– ”Син” ҳарфи тагига баъзан учта нуқта қўйилган. Масалан: س – *с*, وس – *ўс*⁸ сўзларида.

– Баъзи туркий сўзларда бир ундош бир неча ҳаракат олган. Масалан: ساوك – *са:вук* сўзининг учинчи ҳарфи ҳам дамма, ҳам фатҳа билан ҳаракатланган⁹. Аҳмад Рифъат фақат битта ҳолатни қолдирган.

– Танвин дамма кўшалок дамма (”) белгиси билан берилган.

– Кўлөзмадаги айрим сўзлар, кўчирмалар, хикоялар ўз ўрнида берилмаган. Аҳмад Рифъат баъзи жойларда уларнинг ўрнини алмаштирган.

² محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعه عامره. جلد ثالث. 1333.

³ Kâşgarlı Mahmud, Dīvanü lūgati-t-türk, Tipkibasim/Facsimile, Kültür bakanlığı, Ankara, 1990. – S. 26–28.

⁴ Ўша асар. 84а.

⁵ Ўша асар. 64а.

⁶ Ўша асар. 84а.

⁷ Ўша асар. 202-б.

⁸ Ўша асар. 15-б.

⁹ Рустамов А. Махмуд Кашгарский о словах с звуковой оболочкой qaq. Turcologica. – Л.: Наука, 1976. – С. 129.

¹ Kâşgarlı Mahmud, Dīvanü lūgati-t-türk, Tipkibasim / Facsimile, Kültür bakanlığı. – Ankara, 1990. – S. 4–6.

Ахмад Рифъат қўлёзмага бир қатор тўғри тузатишлар киритиш билан бирга, арабча матнда хатоликларга ҳам йўл қўйган. Рифъат нашри ва факсимиль нашр солиштирилганда баъзи сўзларнинг ўқилишида тафовут борлиги кўринди. Қуйида нашрнинг биринчи жилдидан олинган сўзларнинг айримларини келтирамиз. Масалан, қўлёзмада *ли'ис.га:йиҳим* (16:13), нашрда *лиис.га:йҳим* (3:1); қўлёзмада *иштира:лати* (16:13), нашрда *исти-ма:лати* (3:1); қўлёзмада *фаузан* (16:14), нашрда *фауза:* (3:1); қўлёзмада *азкуру* (3а:1), нашрда *азкура* (5:8); қўлёзмада *зийиқ* (3а:7), нашрда *зи:қ* (6:7); қўлёзмада *йадхулу* (46:16), нашрда *тадхулу* (10:12); қўлёзмада *шиқа:қу* (66:2), нашрда *шуқа:қу* (66:2); қўлёзмада *ал-айрафи* (66:3), нашрда *ал-абрақи* (15:9); қўлёзмада *ал-батти:хи* (66:5), нашрда *ал-бит.т.и:хи* (15:14); қўлёзмада *ли-л-кавмати* (66:7), нашрда *ли-л-ку:мати* (16:1); қўлёзмада *йуктуму* (8а:10), нашрда *йуктаму* (20:9); қўлёзмада *ра:ъайна:* (9а:1), нашрда *раъайна:* (22:6); қўлёзмада *барғулиқи* (9а: 16), нашрда *барғулук* (23:11); қўлёзмада *ал-ъа:бири* (96:14), нашрда *ал-га:бири* (24:16); қўлёзмада *ал-х.уд.у:ри:* (10а:3), нашрда *ал-х.уд.у:ри* (25:11); қўлёзмада *йахта:жу* (106:5), нашрда *йух-та:жу* (27:5); қўлёзмада *угра:қ* (11а:2), нашрда *игра:қ* (28:3); қўлёзмада *казалика* (146:11), нашрда *лизалика* (35:12); қўлёзмада *ий* (166:11), нашрда *ай* (43:8); қўлёзмада *ал-х.али-фу* (17а:11), нашрда *ал-х.алфу* (45:5); қўлёзмада *зина:қу* (17а:14), нашрда *зуна:қу* (45:10).

Кейинчалик Маҳмуд Кошғарийнинг бу асарини турк тилига таржима қилиш жараёнида таржимон Бесим Аталай хаттотнинг бир қанча хатоларини тузатиш билан бирга Ахмад Рифъат йўл қўйган хатоликларни ҳам тузатди.

Ахмад Рифъат қўлёзмада тушиб қолган бир қанча сўзларни қайта тиклаган. Булар қуйидагилардир: қўлёзманинг 56-бет 12-қатордаги *хува* (13:3) * сўзи, қўлёзманинг 6а-бет

9-қатордаги, 126-бет 7-қатордаги, 396-бет 10-қатордаги, 466-бет 16-қатордаги, 516-бет 1-қатордаги, 65а-бет 5-қатордаги, 83а-бет 8-қатордаги, 98а-бет 9-қатордаги *ва* (14:7; 29:9; 118:3; 145:9; 161:1; 208:12; 275:14; 325:3) сўзи, қўлёзманинг 76-бет 13-қатордаги *ка:на* сўзидан кейин *би-маъна:* (19:7) сўзи, қўлёзманинг 146-бет 3-қатордаги *ва тақу:лу* (34:17) сўзлари, қўлёзманинг 186-бет 3-қатордаги, 356-бет 7-қатордаги *минҳу* (49:13; 105:1) сўзи, қўлёзманинг 40а-бет 2-қатордаги, 546-бет 9-қатордаги, 636-бет 16-қатордаги, 66а-бет 5-қатордаги, 706-бет 15-қатордаги, 746-бет 13-қатордаги, 77а-бет 13-қатордаги *ул* (119:1; 172; 11; 204:9; 212:8; 231:3; 245:14; 255:1) сўзи, қўлёзманинг 486-бет 1-қатордаги *инни* (150:15) сўзи, қўлёзманинг шу бет 7-қатордаги *ила:* (151:8) сўзи, қўлёзманинг 50а-бет 7-қатордаги, 57а-бет 17-қатордаги *ъала* (156:15; 182:13) сўзи, қўлёзманинг 52а-бет 17-қатордаги *икки:* (164:10) сўзи, қўлёзманинг 636-бет 16-қатордаги, 65а-бет 8-қатордаги, 107а-бет 12-қатордаги *ай* (204:7; 209:5; 354:17) сўзи, қўлёзманинг 66а-бет 5-қатордаги *ул* (212:9) сўзи, қўлёзманинг 686-бет 11-қатордаги *мана:* (223:1) сўзи, қўлёзманинг 73а-бет 5-қатордаги, 87а-бет 17-қатордаги, 876-бет 1-қатордаги, 98а-бет 1-қатордаги *фи:* (239:2; 289:2; 289:3; 324:9) сўзи, қўлёзманинг 746-бет 14-қатордаги, 132а-бет 13-қатордаги *ва йуқа:лу* (245:16; 434:11) сўзлари, қўлёзманинг 756-бет 12-қатордаги *р* (249:12) ҳарфи, қўлёзманинг 766-бет 1-қатордаги, 78а-бет 6-ва 14-қаторлардаги *ар* (252:3; 257:15; 258:11) сўзи, қўлёзманинг 776-бет 12-қатордаги *хузи* (256:11) сўзи, қўлёзманинг 228а-бет 12-қатордаги *к* (266:3) ҳарфи, қўлёзманинг 81а-бет 15-қатордаги, 1086-бет 5-қатордаги *ъан* (270:6; 359:3) сўзи, қўлёзманинг 83а-бет 10-қатордаги *қуб* (275:16) сўзи, қўлёзманинг 876-бет 2-қатордаги *ман* (289: 3) сўзи, қўлёзманинг 976-бет 16-қатордаги *бир* (324:5) сўзи, қўлёзманинг 1026-бет 9-қатордаги *ҳақа-зан* (339:14) сўзи ва бошқалардир.

* Биринчи рақам сўзнинг босма нашр биринчи жилдаги саҳифасини, икки нуктадан кейинги рақам қаторини билдиради.

Баъзан сўзларни ортиқча қўшиб қўйиш ҳоллари ҳам учраган. Булар қўлёманинг 17а-бет 16-қатордаги *ай* (45:2) сўзи, қўлёманинг 18б-бет 17-қатордаги *азут – ал-хафнату* (51:4) сўзлари, қўлёманинг 47б-бет 9-қатордаги *ал-га:биру* (148:6) сўзи, қўлёманинг 47б-бет 13-қатордаги, 49а-бет 4-қатордаги, 49б-бет 14-қатордаги *ва йуқа:лу* (148:13; 152:12; 155:15) сўзлари, қўлёманинг 69а-бет 11-қатордаги, 71б-бет 3-қатордаги *ул* (224:14; 233:15) сўзи, қўлёманинг 68б-бет 7-қатордаги *инни* (224:13), қўлёманинг 77б-бет 12-қатордаги *йаъни:* (256:10) сўзи, қўлёманинг 83б-бет 17-қатордаги ва 109б-бет 17-қатордаги *хува* (278:2; 363:8) сўзи, қўлёманинг 99б-бет 4- ва 5-қаторлардаги

би-маъна: (329:12) сўзи, қўлёманинг 100а-бет 1-қатордаги *айд.ан* (390:14) сўзидир.

Аҳмад Рифъат нашрида қўлёманда мавжуд бўлган айрим сўзларни ўринли ва ўринсиз олиб ташлаш ҳоллари ҳам учрайди. Аҳмад Рифъат ўз нашрида хаттот қўлёманда йўл қўйган кўплаб хатоларни тузатиб берган.

Бу қадимий қўлёманинг факсимиль нашрларининг юзага келиши ва асарнинг Аҳмад Рифъат томонидан нашр қилиниши Маҳмуд Кошғарийни ва унинг “Девону луғатит турк” асарини шарқшуносларга танитди. Натижада унга бағишланган бир қанча тадқиқот ишлари амалга оширилди ва асарнинг таржималари юзага келди.

НАВОИЙ АСАРЛАРИ ЛУҒАТИНИ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ПАРАДИГМАЛАР АСОСИДА ТАДҚИҚ ЭТИШ

УМАРОВА НАРГИЗАХОН

Филология фанлари номзоди, доцент, ФарДУ

Аннотация. Мазкур мақолада Алишер Навоий ижодида қўлланган ранг-тус сифатлари парадигма асосида тадқиқ этилган.

Таянч сўз ва иборалар: луғат, парадигма, парадигма аъзолари, архисема, сема, интеграл сема, дифференциал сема.

Аннотация. В данной статье исследуется парадигма прилагательных, обозначающих цвет, использованных в творчестве Алишера Навои.

Опорные слова и выражения: словарь, парадигма, члены парадигмы, архисема, сема, интегральная сема, дифференциальная сема.

Summary. This scientific article is devoted to the study of the adjective paradigmes which express colours in creative works by Alisher Navai.

Keywords and expressions: dictionary, paradigm, the members of paradigmes, archisema, sema, integral sema, differential sema.

Ўзбек лексикографиясининг тарихи Маҳмуд Кошғарийнинг XI асрда яратилган машҳур “Девону луғати-т-турк” асари билан бошланган бўлса, Маҳмуд Замахшарий ўзининг “Асосу-л-балоғ” асари ва “Муқаддиму-л-адаб” деб аталган тўрт тилли (араб, форс, ўзбек, мўғул) луғати билан ҳам амалий, ҳам назарий лексикография ривожига катта ҳисса қўшди. Алишер Навоий ижодига бўлган катта қизиқиш боис XV асрдан кейин

шоир асарлари тили, умуман, эски ўзбек тили билан боғлиқ бир қанча луғатлар яратилди. Навоий асарлари асосида тузилган луғатлар ичида “Бадойи ал-луғат” ва “Санглоҳ” луғати анча мукамаллиги билан ажралиб турса-да”¹, шу типдаги луғатларнинг ҳеч қайсиси шоир асарларида нечта сўз қўллан-

¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: “Академнашр”, 2012. 315-б.